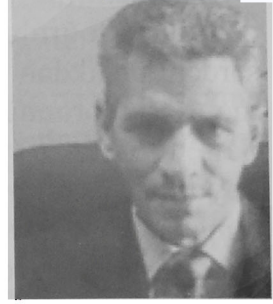

Nizami Gəncəvi və Azərbaycan ruhu

Ağaverdi Xəlil
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Milli düşüncənin gerçəkləşdiyi folklor mətnləri, əslində “zahirən tərcümə” olunur. Onun ifadə etdiyi sxem, kod və məlumat isə yerində qalır. Azərbaycan düşüncəsinə məxsus olan və ya düşüncənin Azərbaycan modelindəki sxemlər, kodlar və məlumatlar bir milli sistemin elementləri olduğundan onlar invariant xarakterlidir və dil tərcüməsi zamanı da dəyişməzlər. Çünki onlar dillə ifadə olunan dildən böyük vahidlərdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, Nizami Gəncəvi xalq yaradıcılığına tükənməz bir xəzinə kimi baxıb, folklor nümunələrindən öz fikirlərini xalqa daha yaxşı çatdırmaq üçün ustalıqla istifadə edib. Bu barədə böyük rus şərqşünası Bertels yazır: “Əgər Nizami bəlli olmayan başqa yazılı mənbədən istifadə etməmişsə, o zaman Azərbaycanda çox geniş yayılmış olan şifahi rəvayətlər onun üçün material olub”. Nizami xalq hikmətini, zəkasını, xalq müdrikliyini hər şeydən üstün tuturdu. Onun əsərləri bunun ən yaxşı isbatıdır. Nizaminin dahi bir sənətkar kimi yetişməsində bir çox amillərlə yanaşı, zəngin Azərbaycan xalq yaradıcılığı mühüm rol oynayıb. Nizami irsi müəyyən mənada, Azərbaycan ədəbiyyatının, zəngin folklorun, bədii tefəkkürün tükənməz xəzinəsidir. Professor M.H.Təhmasib yazırdı: **“Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məlumat mənbələrindən biri**

də Nizami kimi dahinin əsərləridir. Nizami şifahi ədəbiyyatın bir çox janrlarından, xüsusilə qədim eposdan bacarıqla istifadə edib. Bu dahi sənətkarın “Xəmsə”sində yüzlərlə folklor nümunəsinə rast gəlmək olar”. Nizami Gəncəvinin əsərləri əsasında klassik ədəbi irsin folklorla əlaqəsi aşağıdakı tərəflərlə alqoritmik məzmun kəsb edib:

- 1. Sənətkarın xalq ədəbiyyatından istifadə etməsi.**
- 2. Xalq ruhuna dərinləndən bələd olan Nizaminin özü tərəfindən yaradılmış folklor nümunələri və onların folklorda izləri.**
- 3. Nizaminin həyatı ilə əlaqədar yaranmış yeni folklor nümunələri, yaxud el variantı kimi yaranmış əsərlər.**

Nizami müxtəlif folklor nümunələrindən, o cümlədən əsatir və əfsanələrdən, rəvayətlərdən, xalq söyləmələrindən geniş istifadə edib və sənətkarlıq dühasını onlara əlavə etməklə kamil sənət nümayiş etdirib. Nizaminin ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ndə xalq əfsanə və nağıllarından istifadə olunub. Bunlardan “Süleyman və əkinçi”, “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Firidun ilə maralın dastanı”, “Harun ər-Rəşid ilə dəlləyin dastanı” və başqa nümunələri →

göstərmək olar. Məsələn, **“Firidun ilə maralın dastanı”** hekayəsi **Gəncə ərazisində məşhur olan “Qanlı daş”** adlı əfsanə ilə demək olar, **eynilik təşkil edir**. Hər iki əfsanədə məşhur ovçunun qüdrətli, sonra bir qızı sevməsi, bu qıza qovuşmaq üçün məşhur bir maralı vurmali olduğu və daşların maralı amansız ovçudan xilas etməsi, sinələrini açılan oxa sipər etməsi, cansız bir daşdan qan axması, ovçunun əməindən peşman olması göstərilir. Əfsanədə dərin humanizm ifadə olunur. İnsanın vəhşiliyi üzündən daşların belə qan ağlaması, nəhayətdə daş qəlbli insanın mənəvi oyanışı və əməindən peşmançılıq çəkdiyi verilir. “Sirlər xəzinəsi”ndəki maraqlı hekayələrdən biri də “Harun ər-Rəşidlə dəlləyin dastanı” hekayəsi xalq arasında geniş yayılan “Əsir padşah” əfsanəsilə yaxından səsleşir. Qızılın - pulun nəyə qadir olduğu, insanı necə dəyişdiyi hər iki əfsanədə obrazlı şəkildə çox gözəl verilib. Ümumiyyətlə, Nizami əsərləri öz kökləri ilə Azərbaycan folkloruna çox bağlıdır. “Sirlər xəzinəsi” əsərində verilən “Gül və Zəhər əfsanəsi” xalq arasında başqa şəkildə danışılır, xalq arasında bu, “Loğman və şagirdi” adlı əfsanədir. Bu əfsanələr arasında elə ciddi fərqlər görmək olmur. Hər ikisində konflikt eynidir: iki alimdən biri yaşamalılı, digəri məhv olmalıdır, hər ikisində köhnə ilə yeninin güclü mübarizəsi, güclü zəhər hazırlayanın qələbəsi ilə deyil, ölümü ilə bitir. Rəqibinin ölümünə daha çox çalışsan, güclü zəhər hazırlayan istəyinə nail olmur...

Dahi şair nakam məhəbbət dastanı olan “Leyli və Məcnun”dan ustalıqla bəhrələnilib və “Xəmsə”sinə daxil olan “Leyli və Məcnun” poemasını qələmə alıb. Əfsanənin yalnız ərəb mənbələrindən alındığını iddia edənlər yanılırlar. Çünki bu əfsanə ərəb mənbələrində öz əksini tapana qədər qədim Babilistanın mixi yazılarında ədəbiyyatda həkk olunub. Yusif Ziya Şirvani bunlara əsaslanaraq belə yazırdı: “Nizaminin öz poemasının ancaq ərəb mənşəli əsasda qurmuş olduğunu təxmin etmək mümkün deyil.

Çünki Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasında ərəb mənbələri həlledici rol oynamır; əksinə, poemanın yaranmasında şair üçün əsas mənbə olan və o zaman Azərbaycanda geniş intişar tapan xalq əfsanələri üstünlük təşkil edir. Şirvan hökmdarı Leyli və Məcnun əfsanəsini qələmə almağı Axstanın Nizamidən xahiş etməsi təsadüfi deyil. Bu fakt da təsdiq edir ki, XII əsrdə belə bir əfsanə dillər əzbəri olub, Azərbaycan əhalisi arasında bu əfsanə sevilərək yazılıb”. Azad sevgi motivlərini ifadə edən bədii incilər Azərbaycan folklorunda çox idi və qüdrətli şair də bundan həvəslə bəhrələnilib. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasında “İt və Cavan” rəvayəti ilə şahın zülmkarlığı və etibarsızlığı anladılır, “Yeddi gözəl”də isə buna yaxın bir rəvayətlə hökmdara ibrət dərəsi verir. Birincidə it sədaqətli, ikincidə isə satqındır. Hər iki rəvayətin xalq yaradıcılığında həm fərqli, həm də oxşar nümunələrinə geniş şəkildə rast gəlmək olar.

“Yeddi gözəl” əsəri qədim əfsanələri özündə cəmləşdirmək baxımından çox zəngindir. Bu əsərdə “Dərbənd qalası”, “Göyərçin əfsanələri”, “Öncəqala əfsanəsi”, “Göyərçinin ayağı niyə qırmızıdır” əfsanələrinin müxtəlif variantları verilib. Nizami Gəncəvi zəngin yaradıcılığında rəngarəng əfsanələrlə yanaşı, təmsillərdən də ustalıqla istifadə edib. Şair istədiyi fikri, ideyanı daha canlı ifadə etmək üçün xalq təmsillərindən bacarıqla faydalanıb. Məsələn, onun “Sirlər xəzinəsi”ndə verdiyi “Qarışqa və kəklik” təmsili xalq ədəbiyyatında “Tülkü və Qarğa” təmsili ilə yaxından səsleşir. Yəne həmin əsərində verilən “Bülbül ilə qızılquş”, “Meyvəsatanla tülkü”, “Ovçu, it və tülkünün dastanı” təmsilin ən yaxşı nümunələridir. Bundan sonra humanist şair “Xosrov və Şirin” poeması vasitəsi ilə göstərdi ki, o, öz yaradıcılığı ilə xalq həyatına, xalq yaradıcılığına dərinədən bağlı olan bir sənətkardır. “Xosrov və Şirin” əsərinin müqəddiməsində deyilir:

Məlum hekayədir bu “Xosrov Şirin”
Ancaq dastan yoxdur bu qədər şirin,
Ruha xoş gəlsə də, bu gözəl dastan
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.

**“Xosrov və Şirin” Azərbaycan xalqının
daxilində yaşamış olan qədim və gözəl əfsanədən
qüvvət alıb. “Öz yurdunun qaynaqlarından bu
əfsanəni götürmüş olan Nizami “Xosrov və
Şirin” macərəsinin bədii surətlərini yenə xalqına
deyil, bütün dünya xalqlarına qaytarmış oldu”
(M.Rəfili).**

Nizami əsərlərində Azərbaycan xalq
dastanları və nağılları yeni məzmun və forma alıb,
dövrün bütün hadisələri ilə səsleşdirilib. Bütün
bunlar xalq bədii təfəkkülünü inkişafına
əhəmiyyətli təsir göstərib. N.Gəncəvi bir çox
Azərbaycan atalar sözü və məsəllərini,
aforizmlərini fars dilinə tərcümə edib, şeirin
tələbinə uyğun olaraq öz əsərlərində geniş şəkildə
istifadə edib. Dahi şair xalq yaradıcılığı numunələrindən
istifadə etməklə bərabər, özü də yeni aforizmlər, hikmətli sözlər yazıb:
“Ot kökü üstündə bitər”, “Pişik balasını istədiyindən yeyər”, “Söyüd
ağacı bar verməz”, “Qoyunu qoyun ayağından asarlar, keçini keçir”,
“Özgəyə quyu qazan özü düşər” və s. Deməli, Nizami həm Azərbaycan
şifahi xalq ədəbiyyatından ustalıqla faydalanıb, həm də onun inkişafına
güclü təsir göstərib. Nizaminin əsərləri əsasında yaradılan müxtəlif şifahi
xalq ədəbiyyatı variantları da buna aydın sübutdur.

Epos yaradıcılığının son mərhələsində qədim epos və dastanlarla
yanaşı, yeni dastanların yaranmasında Nizaminin “Xəmsə”si tükənməz

bir xəzinə, mənbə rolunu oynayıb. Ayrı-ayrı aşiq məktəblərinin, o
cümlədən Gəncə-Şəmkir, Göyçə-Borçalı, Şirvan-Muğan aşiq
məktəblərinin təsiri ilə neçə-neçə yeni, dərin mündəricəli dastanlar
yaradılıb. “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Şahzadə Bəhram”,
“Məmməd və Güləndam” və başqaları bunun ən yaxşı numunələridir.
Bunlardan “Leyli və Məcnun” dastanı Nizaminin eyni adlı poeməsindən,
“Fərhad və Şirin” dastanı isə şairin “Xosrov və Şirin”indən, “Şahzadə
Bəhram” və “Məmməd və Güləndam” isə Nizaminin “Yeddi gözəl”indən
əxz olunaraq formalaşmışdır.